

קביעות תקן בלשון – חדשים גם ישנים

חיים א' כהן

לפנִי כתירסר שנים חשָׁך רפאל סְפַן חוברת שענינה תקנת הלשון, תיקון כתיבתם של סופרים בני הדור, וכותרתה "لتחיה שפת עבר ולהתחיה", על מוסדות כה"ק [כתביו הקודש] ולשון חז"ל". חוברת זו נחרבה בידי יצחק בן אשר וואראשאבסקי וראתה אור באודסה בשנת תרנ"ג (1893). על יסוד תאריך זה נתן סְפַן למאמרו את הכותרת "מאה שנה לעברית כהלה",¹ רוצה לומר מה שנה לעיסוק בשגיאות של דקדוק ושימוש לשון מתוך להביא לתיקון. והescal סְפַן לציין בהערה שם שכונתו לעיסוקם של מדקדקים ולשוני בני התקופה החדשה, שכן "כידוע, המדקדקים בני ימי הביניים מזכירים בספריהם שגיאות ואי דיויקים בלשון המחברים בני זמנם". כיון בדברים אלו אל פולמוסים ידועים דוגמת הפלמוסים שנתגלו כבר לפני אלף שנה בין תלמידי מנחם בן סרוק ודונש בן לברט.

צד שווה יש לאותם מדקדקים מימי הביניים ולאנשי הלשון בני הזמן החדש שנתרנו דעתם לתיקון שיבושים ולעיקורתם; אלה גם אלה עסקו בדברים שכחכו וולחים: עמד פלוני וכחובך, עמד חברו וטען כנגדו שלא כך היה ראוי שיכתוב כי אם כך. כאן אני מבקש לעסוק בסירה גדולה יותר של מתקני שיבושים שעמדו בעיר בקרוב יהודות אשכנז למן ימי הביניים המאוחרים ועד קרוב למאה התשעים-עשרה, ושבניננה היה לא בדברים שכותבים זולחים כי אם בתיקון ההגייה הנשמעות בפייהם של מתפללים ולומדים. עיקר עיסוקם של אלו בלשון התפילה היה, בהגיית המילות בפי הממן, ומכאן בתיקון שיבושים שנפלו בסידורים מנוקדים. העוסקים בזה, מהם שהיו בעלי מלאכה אחת זה היה עיקר עיטוקם, רובם בני דור ההשכלה דורו ההשכלה המקורמת,² ומהם, ולא מעטים הם, בני בית המדרש היישן שקדמו הרבה לתקופת ההשכלה וشنודעו בעולם התורה כבעלי תלמוד וסבירה, אלא שלא משכו ידיהם גם מענין הלשון ועסקו בהם מפעם לפעם כמין פרפראות לחכמה. קו אחד מייחד את רובם – לשון התפילה נהרכה להם לדבר הרואין לשינוי ותיקון

.1. סְפַן, עמי 321.

.2. לעניין מונח זה וטיבו ראה פינר, עמי' 46–56.

בכל מקום שהדבר צריך לפי דעתם. את השינוי ואת התקון תבעו והעמידו לרוב על פי תבנית לשון המקרא; פעמים שננתנו דעתם גם לצורות לשון שמחוץ למקרא, בעיקר באשר לאוthon מילים שאין להם סmak במקרא, אך לדבר אחד רובם כוללים לא נתנו דעתם בדבר שיש לסמוק עליו: למקובל ולמצורי בפי הממן. ההמן הוא, ומעשו צוריכים תקון. "זוק חוי Mai עמא דבר" לא עלה על דעתם בעניין זה כלל. תנועה זו של תיקון הביאה שינוי גדול במסורת אשכנזי הניבתת מסידור התפילה האשכנזי, בהרחיקה ממנה צורות ישנות וטבות שהילכו בה כמסורת לשון של שאר עדות ישראל.

משהחל תהליך חידושו של הדיבור העברי בארץ ישראל לפני כמה שנה יותר נעצמה מאוד, בדרך הטבע, פעולתם של בעלי תקנת הלשון. לשון הדיבור החדשה הצומחת ווללה נטע רך הייתה, הציג ליד מכונות והניתן להכונה. מה שקשה (ולעתים קרובות בלתי אפשרי) לעשות בלשון שדובריה מיליונים ובאים אפשר לעשות בלשון שדובריה מעטים והם לומדים אותה לא מפני אם כי אם מפני מורים וספרים. ואולם משהפכה העברית להיות לשון דברו טبيعית ושותפהUPI וביבים, אלפיים ורבעות, החלה מלאכה זו של תקנת הלשון קשה. הלשון פילהה לה את דרכה כפי שפירסה, יותר ויותר בדרך הטבע, ואט את הלק מעשה זה של תקנת הלשון ושקע.

יתרה מזו, עם התאחדותו והתרעונתו של חקר הלשון בארץ, עם הפניה אל רכדיה השונות של העברית ואל מסורתיה השונות והמגוונות, החל אף לפוג טעה של ההקפה על תבנית לשון אחת השואבת בעיקר מן המקרא. נשnano הטעמיים בהעמדת הרוקד העברי בן זמנו והותרת הרוצה (ולא בלשון גנאי הדברים נאמרים). כל מי שייעין יפה בהחלהות שקיבלה האקדמיה לשון העברית בעשרים השנים האחרונות יושווה אותן להחלתו ועד הלשון והאקדמיה עד לאוטו זמן ניתן בחן קו ברור זה, שאמנם גם בימינו אין הכל רואים אותו בעין יפה, וכנגד הדורשים אותו לשבח יש שדרושים אותו לגנאי.

בדוריי כאן עמיד עין בשלוש תיבות שיש בהן דוגמה למשמעות של ישן חדש בתחים זה של העמדת תקן בלשון. שונים הם זה מזה בדרגת החידוש והתיקון שביהם. הצד השווה שביהם שכל אחד מהם, שעלה כבר בימים וזמנים, עדין מקבל את ביטויו – אם בقول ענות גבורה אם בقول ענות חולשה – גם בימינו אלה.

א. שאתה

הכינוי לנוכח אתה ששיין הזיקה בראשו בא בסידור התפילה האשכנזי, בדפוסים המצויים, בשיין קמווצה: שאפה. כמה וכמה פעמים נקירת מילה זו בסידור התפילה,

מהן גם בתפilities היום-יומיים. כך למשל בברכת אמת ויציב שמכברות קריאת שם: "אמת שאתה הוא ה' אלהינו ואלוהי אבותינו", כך בברכת ההודאה שבתפילה העמידה: "מודים אנחנו לך שאתה הוא ה' אלהינו ואלוהי אבותינו", וכך במנחה של שבת: "מנוחה שלמה שאתה רוץ בה", וכך בברכה שנייה של ברכת המזון: "שאתה זן ומperfנס אונתו", וכך בסיום תפילות גשם וטל: "שאתה הוא אלהינו", ועוד. כמובן, הש"ז³ קמו如此.

ኒיקוד זה, יחד עם הדרישה המפורשת להגוט כך בתפילה, עללה כבר לפני כהמש מאות שנה, אם לא לעללה מזה. **שאתה** נמצא כבר בסידור פראג רע"ט (1519), ואמרה מפורשת בדבר נמצוא בדברי ר' שבתי סופר, מדקך הסידור הנודע בן המאה השבע-עשרה (להלן: רש"ס). כך ניקד בכל מקום בסידורו,⁴ ולא מדעתו כי אם מדעת גدولים שקדמווהו. ואלו דבריו בברכת אמת ויציב:⁵

שאתה – בכל מקום שנמצאת זאת המלה בתפילה צריך לקרות הש"ז
בקמ"ץ כמו שהוא בפסוק שאתה מדבר עמי (שופטים ו'), וטעם הקמ"ץ כתבתי בחיבורו, וכן הוא בסידור מהרש"ל בשם סדור מהרא"ק.

לא רשי"ס הואapo הרשות החובע ניקוד זה. קודם לו ר' שלמה לורייא (מהרש"ל; 1574–1510) שנודע כאחד מגדולי התלמיד, שניקד כך בסידורו, ואף הוא משמו של מהרא"ק, ר' אברהם קלוזנר בן המאה הארבע-עשרה, שהיה מאבות מניח מגשנו ושימוש מהרש"ל מקור ראשון במעלה במשמעותו בסידורו.⁶ סידורו של מהרש"ל לא הגיע לידינו, אך היה עדין לפני רשי"ס, המביא ממנה כחמש מאות מובאות.⁷ לעצם הניקוד בקמץ – טעםו של רשי"ס ונימוקו עמו, שכן הוא במקרה:

.3. כאמור, בסידור האשכני הדברים אמורים. ראה שרכיט, לשונה, עמ' 225. בסידורייהם של תימנים, ספרדים ושאר בני עדות המורה הניקוד הוא **שאתקה**, צפוי ומקובל. סידור ספרדי אחד היוצא בימינו מנתק **שאתקה**, והוא סידור "איש מצליה". סידור זה אינו משקף מסורת של ממש; אדרבה, הוא גודש במקוון ובמודע תיקונים של דקדוק העשויים ברובם על פי מה שהעמדו מתקני-מקלקי הסידור האשכני שעיליהם ידובר להלן. מה שנוטה הספרדים וודורת המזרחה נמלט ממנומצו עתה באותו סידור המעריך בנוטה התפילה הספרדי צורות מתונות לכארוה על פי סבורה תוך עיקרות מסורת אבות מורשת ומתקן התעלומות מן העוברה שיש לדוקן גם המסורת אבות. ואכן".

.4. עליו ועל סידורו וטיבו בדקוק לשון התפילה ראה רייף, רשי"ס; כהן, דקדוק, עמ' 258–259.

.5. סידור רשי"ס, ב, עמ' 128.

.6. ראה רייף, רשי"ס, עמ' 32.

.7. רואה רייף, מהרש"ל.

"שָׁאַפְתָּה מִדְבָּר עַמִּי" (שופטים ו, יז). אכן כמה מודוקך הוא דקדוק זה התובע בכל מקום בתפילה שאפתה בהיסמכו על תיבת אחת ויחידה במקרא. כדיוע, שי"ז הזיקה גופה לא מטיב לשון המקרא היא. מעט נמצאה בלשון המקרא הקודמה, ובצורתה המקורית, בתנועת a קצירה ובהכפלת אחראית: בְּשָׁגֵם (בראשית ו, ג), שָׁקְמָטִי (שופטים ה, ז), ואף צורה זו, שאפתה, המקימת את התנועה המקורית אם כי בהארכה תמורת ההכפלת הנדרשת (הוא הקורי "תשלים דגש"). בספרי המקרא המאוחרים, שביהם מתרבות היקרויזותה, נמצאה קריגל בסגול, ואך לפניו עיצורים גורניים ואל"ף בכללם, כגון שאיל (תהלים קמו, ה), שאני (שיר השירים א, ו), שאחבה (שם שם, ז).⁸ מדקדי התפילה שתבעו שאפתה בקמץ דזוקא העלימו עיניהם מן הכלל ולא דבקו אלא בפרט, בתיבה שאפתה גופה כנתינתה במקרא. כל וחומר שהעלימו עיניהם מן המזווי קריגל והרבה מאוד בלשון חז"ל, ובכלל זה תיבת זו עצמה, שאתה, הנקריה במסנה 16 פעמים ובספרות חז"ל לענפה היא נמצאת למאות ולאלפים, ומשום כך מצויה הייתה הרבה בפייהם של לומדי תורה. בכווא להעמיד את דקדוקה של מילה זו בסידורו לא פנה רשות אל ההגייה המקובלת הנשמעת של מילה זו בפייהם של ישראל בלימודם ובתפילתם, שהגיות ההמון זאת לא הייתה חשובה בעיניו כלל את ניקודה והגיותה העמיד כזרותה בהופעתה היהידה במקרא, ונתלה בזה, כאמור, בהרש"יל ובמהרא"ק וכן בסידורי תפילה אחרים שקדמו לו. וכן בכל מקום שנקרת מילה זו בדרכו ניקדה רשות בקמץ, ואיפלו בקטיעי משנה ותלמוד שבסידור התפילין עשה כן: כך באבות ב, יג: "וְכָשָׁאַפְתָּה מִתְפָּלֵל" (סידור רשות, ג, עמ' 579), וכן באבות ג, ז: "שָׁאַפְתָּה וְשָׁלֵךְ שָׁלֹךְ" (שם, עמ' 584). וכן גם בມוואה מן התלמוד הבבלי (מגילות לא ע"א) שבסדור "ויתן לך" למצויא שבת: "בְּכָל מָקוֹם שָׁאַפְתָּה מוֹצֵה"⁹ גדולתו של הקב"ה שם אתה מוצא ענוותנותו" (שם, עמ' 476). כך, כאמור, גם בסידור פראג רע"ט הנזכר לעיל.¹⁰

בדרכו זו הلقנו גם מדפסי סידורים שבאו בעקבות סידורו של רשות, כגון ר' עורייאל מווילנה ובנו ר' אליה בסידורם¹¹ וולמן הענא בסידורו "בית תפלה".¹² כך

.8. ואף מתקיים בהם, כדיוע, מגוון צורות, כגון שאשי בהכפלת הרוי"ש (שיר השירים ה, ב):

שְׁלָמָה בתנועת a היסודית (שם א, ז); שְׁהָם בשואה (קהילת ג, יח).

.9. במשניות מנוקדות, כתבי יד ודפוסים, מנוקד שאפתה. כך למשל בכ"י קאופמן למשנה ובמהדורות דפוס מהדורות אלכק-ילון ועוד הרבה.

.10. ואולם באבות ב, יג בסידור פראג רע"ט: וּכָשָׁאַפְתָּה; ו/orה עד להלן.

.11. סידור ר"ע ור"א, דף כג ע"ב ועוד. אך במקרה אחד בפרק אבות שבסידורו, ו록 שם, ניקדו שאפתה (דף פט ע"ב); ו/orה עד כן עד להלן.

.12. הענא, בית תפלה, דף י"ז ע"א.

אף כתוב יצחק סטנוב ב"אגרת בית תפלה" שלו,¹³ וכן ניקדו וולף היידנהיים בסידורו "שפה ברורה" ובמחזריו¹⁴ יצחק וליגמן בער בסידורו "סדר עבודת ישראל"¹⁵ – כולם בעלי סידורים שנטעו דעתם ביותר לשון התפילה ולתיקונה על פי דקדוק נאות.¹⁶ וכן החל הדריך ונשתקע בסידורי אשכנז עד ימינו אלה, שברוכם כולם אתה מוצא שאקה בקמץ בכל מקום. מעתים ומוחדרים שבשם הותירו שאקה בסගול בכואם לנקר בפרק אבות "וכשאתה מתפלל" (ב, יג), "שאתה ושלך שלו" (ג, ז), שכן נראה שחושו כאן היטוב, ובצדק, שיש מקום להבחין בין תפילה לפרק משנה, שלושן חכמים לעצמה.¹⁷ ביותר ניכר הדבר באשר ל"וכשאתה מתפלל": כאן נמצא סגול גם בסידורים מודוקדים שהעמידו בקמץ אפילו את שאתה שבabort ג, ז. כך הוא למשל בסידור פראג רע"ט, ב"בית תפלה" של הענא (דף שח ע"א), ב"סדר עבודת ישראל" של בער (עמ' 276) ועוד.¹⁸ אפשר שבכואם לנקר את וכשאתה ראו עצם אותם מהדרי סידורים פטוריים מן ההיזקקות לניקוד שבמרקרא, שכן במרקרא הוא שאתה ולא וכשאתה. במיללים אחרים: "שאתה לחוד" ו"וכשאתה לחוד".¹⁹ סיווג לתיקון זה בא אף מידיהם של פוטקי הלכה נחשבים באשכנו שעסקו בזה בעיקר בכואם לדון בסימן קפו בשולחן ערוך אורח חיים שענינו "דיקום בנוסח

13. סטנוב, אגרת בית תפלה, דף ייח ע"א, סימן קעב, וכן חור וכותב ב"ווייטהר יצחק", עמ' מ, סימן קצא.

14. ראה למשל היידנהיים, ר"ה, דף קט ע"א. היידנהיים נתלה הרבה בסטנוב; ראה גולדשטיינט, מחקר, עמ' 432–431.

15. ראה בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 84.

16. ראה על כל אלו במאמרי כהן, דקדוק, עמ' 259–260.

17. כך בסידור ר"ע ר"א (ובנוגר לעל בהערה 11), ומיסדרוי זמננו כך למשל בסידור "תפלת כל פה" שב浩צת אשכול למחרותיו השונות, בסידור "רינת ישראל" שבחדות שלמה טל ובסידורי ArtScroll-Mesorah Series היוצאים בארץות-ישראל. ואולם מבואה מהתלמוד הבעלי הנטועה ב"ויתן לך" (ראה לעיל) ניקדו כולם בקמץ.

18. יש שנמצא בהם להפק: באבות ג, ז ניקדו שאטה, אך לפני כן, באבות ב, יג, ניקדו וכשאתה דוקא. כך בכמה מסידורי ArtScroll-Mesorah Series של ימיןו. כך כאמור גם בסידור ר"ע ור"א (וראה לעיל הערה 11), אך יצוין שבמהדרה השניה של סידורים תיקנו וניקדו בסגול גם את וכשאתה, וכך הוא גם במהדרה השלישית המכונה "דרך שיח השודה". על ניקוד שאטה באבות ג, ז בכמה מהדרות מאוחרות של מנויות מונוקדות ראה שרכיט, לשונה, עמ' 225.

19. גישה צרה זו מוכחת ממשום אחר: תיבת להגיה שכברכת התפילין תבעו בה דוקונים ניקוד לְהַגִּית ולא לְתַגִּית, וראיתם בעיר מלשון הכתוב "להגית ברכה אל ביתה" (חוואל מה, ל). סמכו על הצורה הזאת, להגית, כديוקה (והיא, כך, יהודית במרקרא), אף על פי שענין זה של שימה יש ממנו גם בצורת הביצה. ואכן"ל בזה, וראה לפי שעה מ"מ [מאיר מזר]. "להגיה תפילין", לשונו לעם יח (תשכ"ז), ד–ה, עמ' 139–141.

ברכת המזון".²⁰ התייחסה להגות שאותה נמצאת ב"מטה משה" – ספר מנהגים נחשב לר' משה בן אברהם מפשמיישל (בן דודו ומוקומו של ר' טה), שכותב:²¹

שאותה זו ומפרנס הש"י"ן של מלת שאתה צריכה שתהייה נקדוה בكمץ גדול
שכן שאתה מדבר עמי בספר שופטים סי' ר [...] ואם כן מזה הטעם גם פה
צרכיה שתהייה קמורה וכן בשאר מקומות כמו בתפלת י"ח מודים אנחנו לך
שאותה הוא כו', בן כתוב מהר"ן בברכת המזון שלו.²²

מ"מטה משה" הביא ר' אלליה שפירא מפראג בחיבורו הנודע "אלליה רבה" (סימן קפז),²³ וכך הוא ב"מגן אברהם" לרבו אברהם גומברין, מנושאי הכלים החשובים לשולחן עורק הנדפס עמו על הדף, שכותב באותו סימן (ס"ק ג): "שאותה זו, קמץ תחת הש"י"ן", וכמוهو כתבו ר' יהודה אשכנזי בעל "באר היטב" (שם, ס"ק א) ור' ישראלי מאיר הכהן בעל "משנה ברורה" (שם, ס"ק ב) – כולם מגדרוני ההוראה באשכנז, ובעיקר האחורי, "משנה ברורה", שנעשה בדורנו חיבור הפסיקה המשפיע ביותר בקרב הציבור האשכנזי, ואך מחרוץ לציבור זה.²⁴

ואולם צריך לומר שאף על פי שכך כתבו הפוסקים הנחשבים, ואך על פי שכן נדפס בסידורים, אין הדבר כן הלכה למעשה. בפי רוב המתפללים אין נשמע שאותה בקמץ כי אם שאותה בסגול, בדרך של שי"ן הזיקה בכל מקום. מעשה שdoneyi בדף זהה בפני ציבור שתפילה נוסח אשכנזים היא לגבייהם מעשה של יומדיום, ולא האמינו למראה עיניהם משראו שאותה בקמץ בסידור התפילה זהה שהם ממשמים בו בכל יום. הקמץ זהה העין אינה מוגיחה בו בדרך כלל, כל שכן הפה.²⁵ הרי זו דוגמה לתיקון שפט בכל סידורי התפילה האשכנזים עד לימיינו ממש – גם סידור הנדפס והולך בשעת כתיבת דברים אלו, אם אשכנזי הוא, מובהח לו שנדפס בו

20. כך היא כוורת הסימן בשולחן ערוך שם. כאמור לעיל, מילת שאתה נמצאת בברכה שנייה של ברכת המזון.

21. מטה משה, סימן שכ, עמי' קכט.

22. מהר"ן הנזכר כאן הוא ר' נתן בן שמואן שפירא (גרודנו, המאה השש-עשרה), בן זמנו של בעל "מטה משה", שכותב בן בסדר ברכת המזון שלו (לובלין של"ה); ראה עתה הוצאתו לאורצנו, מהדורה שנייה, טורונטו תשנ"ה, עמי' טו, והוא יצחקי,لوح ארש, עמי' תנט, סימן ח.

23. ספר אלליה רבה חיבורו [...] מהר"ר אלליה שפירא, הוצאה מקור הספרים, ירושלים תשנ"ט, עמי' רנד.

24. ראה יצחקי,لوح ארש, שם (לעל הערה 22), שצין לדברי הפוסקים בזה, ועליהם יש להויסף את "מגן אברהם" שצווין כאן. ראה עוד שם שצין לכמה מסידורי אשכנז היישנים שנשמר בהם ניקוד שאותה.

25. ראה גם את הערטתו הנכוונה של יצחקי בזה (لوح ארש, שם).

שאתה בקמץ – אלא שאין השי"ז הקמווצה כאן אלא אות מתה, בוחנת הלכה ואין מורים כן.

ב. זו–זו

כמה טrho מודקרים ומתקני לשון שבדורות האחرونים להעביר מן העולם את זו כינוי הרמז לנקבה. שלמה מירקין, הוא שלמה מורג ז"ל, מלין על השיבוש הזה ואומר: "כידוע אין זו אלא כינוי הזיקה" – דברים שכתב בכתבבי חורפו, בשנת תש"ז (1947), במאמר שנתרפסם בכתב העת "החינוך" וכותרתו "על שיבושים הלשון ודרך עקריהם".²⁶

בדרכו זו הלוכו שאר העוסקים בתיקת הלשון. פרץ (עמ' 175) פוסק: "אל תאמר Asheh zo אמרוasha zo", אף שהוא מוצא לנכון להעיר שהמבטא zo [...] הוא הנוגג המוכבל בישראל של ימיינו – אולם במקרה עדות של אירופה ושל ארצות המזרח התיכון המסורת היא zo – בשורוק (כגון מצה zo שאנו אוכלים)". וכן דחו את זו כינוי הרמז גם אהרון בן-אור,ABA ננדורי, ראובן סיון ואחרים. אין צורך לומר שכך פסקו גם מחברי "ודיק".²⁷

ואכן, וכך שכך ציין פרץ, זו היא ההגייה האשכנזית המקובלת. אשכנזים שמסורת אבותיהם בפיים אומרים גם היום בלילה הסדר "מצה zo",²⁸ ובמשך דורות קידשו אשכנזים את נשותיהם "בטבעת zo" (ורבים עדין מקדשים בנוסח זה גם היום).

"צחק אבנרי" דיבר טוב בזו האשכנזית והביא לה ראיות.²⁹ אלא שרוב דבריו של אבנרי, אף שדברי טעם היו, לא זכו שיתקבלו, וודעתו נותרה דעת מייעוט במקורה ובמקרים רבים.

ואכן כל עיקרה של ההלכה הקובעת שאין זו אלא מילת זיקה צריך לפניהם. המעניין בהופעתה של zo במקרא וביחסה עם כינוי הרמז זה, zo³⁰ עומדת מיד על העובדה

26. נדפס לאחרונה שוב בתוך מורג, עיונים, עמ' 205–177. לענייננו ראה שם עמ' 181.

27. ראה בן-אור, לשון וסגנון, עמ' 85; בנדרoid ושוי, מדריך, עמ' 27; סיכון, לקסיקון, עמ' 84; בhatt רון, ודייק, עמ' 178. וראה גם הסיכום אצל בן-אשר, עמ' 45–46.

28. וננדפס בהגדות אשכנזיות רבות שלא בחרן ידי מודקרים תאבי תיקונים.

29. אבנרי, יד הלשון, עמ' 162 (דברים שנכתבו קודם לכן בלוח הקואופרציה תש"ג ובפינית הלשון של ב"על המשמר", י"א בשבט תש"ט). אף הוא צירף הערת קולא בעניין זה בספרו של בן-אור (לשון וסגנון, עמ' 85).

30. כינוי הרמז הרגיל לנקבה בלשון המקרא הוא, כמובן, זה. זו, שהיא הרגילה בלשון חז"ל, מזכהה במקרא בעיקר בספרים המאוחרים (ואף בכתביו זה).

שאין הגבולות בין שימושי הרמו והזיקה ברורים ומתוחמים היטב. על גבולות רופפים אלו מעמידים הן מילוני המקרא – מספר השרשים של דד"ק ועד מילוני ימינו – והן ספרי דקדוק ועיוון חיבורו של בارت על הcinonyms בלשונות השמיות³¹ ואחרים. המציגנים את זו ככינוי הזיקה דוקא וಗילים להביא לדוגמה כתוב ידוע משירתם הים: "עמ זו קנית" (שמות טו, טז) ולפרשו עם אשר קנית.³² אך כלום באמת חוכה היא להבינה כך בכתב זה ובכתובים אחרים? ככלום אי אפשר לראות כאן משפט זיקה אסינדרטי שמילת זו היא כינוי רמז בו? – "עמ זו קנית" הינו עם זה [אשר] קנית. כך מכל מקום רואו ואת מתרגמי המקרא לארכית. אונקלוס תרגם "עמא דן די פרקט", ובאותו אופן ממש תרגם גם את "עמ זו גאלת" שלפנויו (שם שם, יג). את הכתוב "עמ זו יצרתי לי מהלתי יספרו" (ישעה מג, כא) תרגם יונתן "עמא דן אתקנית לפולחני, בתושבחתני יהון משתען", וכן פירש רש"י על אדר: "עמ זו יצרתי לי למען מהלתי יספרו" – במילה אחת שהוסיף, "למען", פירש את מבנה הפסוק כולו.³³ ראייה זו נתמכת במובהק מן התפיסה שמציגים בעלי הטעמים, שבשלושת הכתובים הנזכרים חיבורו והקיפו את זו אל עם, הינו שמשכו את זו לאחר: עס-זון קנית, עס-זון גאלת, עס-זון יצרתי לי. ובדין העמידו בעלי מילוני המקרא למילה זו גם את משמעות הרמו וצינו להיוותה גם כינוי רומז, אם כי בלתי מוכhn במין, הינו לוכר ולנקה.³⁴

משמעות הרמו של מילת זו ועצם המילה גופה נודעו לא רק לירדיי ח"ז, לבקאים מופלים במקרא ובמילותיו הנדרות. "עמ זו גאלת", "עמ זו קנית" הם כתובים המציגים היטב בתודעתו של היהודי שככל הדורות האומר אותם בתחום שירותם הנכלה בתפילה שחרית של כל יום ויום. אף הכתוב "עמ זו יצרתי לי" לא כתוב נעלם ונחבא הוא: במילים אלו פותחת הഫטרה של פרשת ויקרא, ויצין שהפסוק הפותח את ההפטרה זכר ומצו בתודעה יותר מאשר הפסוקים שבתוכה. הלשון "מצה זו" שבгадה של פסת, שענינה רמז בודאי, מתחשרת אפוא היבט בתודעת אומרה עם כתובים אחרים, ידועים ושגורים, שגם בהם מילה זו מצינית את הרימו. ואף בענין זה מתברר שמה שבקשו לעשות מתקני הלשון בזמן החדש כבר ביקשו לעשות מדריך הסידור האשכנזים שניים רבים לפנייהם. נראה שתחילת

31. ראה בарт, עמ' 153.

32. ראה למשל בהט וرون, ודייק, עמ' 178.

33. ויצין עוד לרשותו שבמגילת ישעהו מגילות ים המלח: "עמ זה יצרתי לי".

34. ראה למשל בד"ב, ערך "זוי" (עמ' 262, הוראה 1), וכן ק"ב, בערכו (1, עמ' 266), שהגדירו שם: demonstrative and relative pronoun שהעמיד במילה זו את שתי ההוראות, הוראת הרמו והוראת הזיקה, ובסדר זה. כן עשה גם פין ב"האוצר" שלו.

מעשה התקון בערתו של רשות בהגדה של פסח. ממנו אנו למדים שבימי היהיטה שגורה ההגיה זה, ועליה הוא מעריך (סידור רשות, א, עמי כת):

מצח זו. ציריך לקרוות הזיין בחולם לשון נקבה כמו שכתבתה לעיל במלת זו פרישות דרך ארץ כי הוא קאי על מצח שהוא שם בלשון נקבה כמובן לעיל במשנת מה נשנה.

וראו לעין היטב בטיבה של הערכה זו. עולה ממנה שרות"ס ראה את ההבדל שבין זו לו כהבדל שבמיין: זו כינוי רמז לזכר וזה כינוי רמז לנקבה, וככה דבריו בעניין זה בפירושו על דברי ההגדה "וירא אֶת־עֲנֵנִי זוֹ פְּרִישׁוֹת דַּרְךָ אָרֶץ" (שם, עמי יט):

זו פרישות דרך ארץ. הנה אם מלת זו שבאה אל עניינו שהוא שם בלשון זכר אז ראוי לקרוות זו במלאפו"ם [=בשורוק] שהוא לשון זכר, ואם היא שבאה אל מלת פרישות או ראוי לקרוות זו בחול"ם, ומאחר שכותב כאן בסמוך "ואת עמלנו אלו הבנים" הנה מאחר שכותב אלו לשון ובאים נראה שהוא קאי על הבנים שם רבים ולא על עמלנו שהוא לשון יחיד, שאם היה שב אל עמלנו או היה אומר זה ולא אלו, ואחר שהדבר כן הנה מוכחה שלמת זו שכאן וגס מכאן והלא כלם שבאים אל מה שאחריה ולכן ראוי לקרוות "זו פרישות דרך ארץ" בחול"ם, כי פרישות בלשון נקבה הנפרד הוא פרישה בה"א הנקבה רששו פרש, אבל "זו הדחק" ראוי לקרוות זו במלאפו"ם כי דחק הוא שם בלשון זכר וכן אין אח"כ "זו הדבר", "זו החרב", "זו גלי שכינה" – כולם במלאפו"ם כי הם שבאים אל מה שאחריהם שהם לשון זכר.

בדברים אלו דין רשות בטיבו של כינוי הרמז במשפט המפרש, הרגיל בדרשות חז"ל. כינוי הרמז ("זה הפירוש") עומדת בין הנושא (המילים המתפרשות) לנושא (הפירוש הנitinן לאוון מילים) ומשמש למעשה כסימן שוויין: "א זה ב". מן האמור "ואת עמלנו אלו הבנים" מוכחה שכינוי הרמז אלו מוסב אל הנושא, הבנים, שהרי הוא מותחים-alone; ³⁵ על כן אף בדרישה "את עניינו זו פרישות דרך ארץ" כך הוא, ודין הוא

35. הניקוד ניקודו של רשות בהגדתו. השמותyi מכאן את סימני הרפה שהוא נהוג בהם דרך קבע בכג"ד כפ"ת רפות וכן את המתגים הבאים אצלו בכל מילה (!) לצוין ההברה המוטעת. בדברי רשות עצם המובאים כאן הוספתי ניקוד ופיטוק במקום שהדבר נזכר.

36. ذكرווק לשון המשנה על יסוד כתבי יד טוביים, חלקים מנוקדים, איינו מאשר כלל ראייה זו. להיאור הממצא במסנה בפרקזה זו ראה אור, תחביר, עמי' 83-84 והספרות המובאות בהערה 16 שם. "צווין שגמ אוור אומר על כינוי הרמז שהוא" מותאמים בדרך כלל במשמעותו ומספר אל הנושא", ואולם הדוגמאות שהביא שם אין עלות בקנה אחד עם קביעעה זו: "זגס נתהי זו תרומת מעשר" (מעשר שני ה, י); "בימים חתונתו זו מתן תורה" (תענית ד, ה); "המסית זו הדירות

שיהא כינוי הרמז זו מותאם לפרשנות שהיא נקבה, ולפיכך יינקד זו, לעומת זאת נקנו זו הדחק" שדין כינוי הרמז להינקד בו ככינוי ממין זכר, שהרי דחק לשון זכו ועל כן ננקד זו. ככלו של דבר: זו אף הוא כינוי רמז, אלא שהוא לזכר דודוק; כשהוא כינוי רמז לנקבה אינו ננקד אלא זו.

עדות של ממש לדרישת שהילכה באשכנז במאה התשע-עשרה לשנות מסתו אבות וلغות זו תחת זו נמצאת לנו בדבריו של זלמן גייגר בחיבורו "דברי קהילת"? זלמן גייגר היה מחשובי קהילת פרנקפורט דמיין ומדינתה. אחיו הצעיר, אברהם גייגר, היה מאבות תנועת הרפורמה שῆקה בגרמניה במאה התשע-עשרה, ומן העוז שבחם (במחקר הלשון העברית נודע כבעל הדקדוק המדעי הראשון לשונן חז"ל) לעומתו נתן זלמן גייגר نفسه על מסורת ישראל וביקר על שמירתמנהג קהילת לכל פרטיהם ודקדוקיהם. לעניין זה כלו הוועיד את ספרו "דברי קהילת" שבו העלו על הכתב אתמנהג פרנקפורט דמיין. ספר זה הוא מן החשובים בתחום זה, וחקןמנהגי אשכנזינו איינו יכול בלעדיו. בראשום המנהגים נתן גייגר דעתו גם לענייני לשוהגיה. במנגנון יום היכיפורים (עמ' 282) בא להעיר על שורה אחת בפיוט הנאומו בתפילת שחרית של יום זה, שתיקנו בו המתknים את זו זו, וערער על המתknים שלא הcalcת תיקנו: "אמנם לא אלך בדרך אתם בשנותם לכתוב זו' בחולם תה' זו שבפסוקים הנ"ל במלאוףם".³⁸ אגב דבריהם אלו יצא בהערה ארכוה וחריפה כנגז המבקשים לתקן בנוסח הקידושין "בטבעת זו" ל"בטבעת זו", וכותב:³⁹

וכן לא טובה השמואה שרבני הדור משנים מנהג הקדרושים בקדושים שאמו החתן "בטבעת זו" לעולם, ואלה הנהיגו שיאמר זו בחולם. ולא על החדשין אני כועס אשר אמרו לשוננו נגביר שפתינו אתנו מי אדון לנו,⁴⁰ כי זו דרכם

המסית [כך בכ"י קאופמן ובכתביו יד אחרים; בדפוסים: המסית, וזה אכן שיעורם של דבריהם] את ההדיות" (סנהדרין ז, י). לפי דרכו היה רשות קורא ומנקד בשתי המובאות האחרונות זו.

מננקד בכ"י קאופמן ניקד זו. אין הוא מכיר אותה זו כלל.

³⁷ ספר דברי קהילת המודיען מהג'ת פלולות ק"ק פרנקפורט על המאן [...] ושר קהילת אשכנז החולכות אחורייה ונוסף לכל מנהג טעם בהערות משלוי שלמה זלמן [...] גייגר, הוצאתי החוברת הראשונה לאורה [...] בשנת ב' ל' הווי בא' אלף והשי אחר שאמר לנו'ם די [=היחריכ"ב]. הניקוד קהילת, משלוי שבעור הספר כך הוא במקור, והוא מעמיד משחק מילים עם "דברי קהילת" ו"משלוי שלמה", וכרכמו לשם המחבר: שלמה זלמן.

³⁸ העין בפיוט זה וגפו יבוא להלן, בסמוך.

³⁹ את תמצית דבריו הביא אבנרי, יד הלשון, עמ' 162. מושם חשבותם אבאים כאן במלואם.

⁴⁰ על פי תħħilim יב, ה. הדברים נגד "החדשים" מכונים לפני בעלי תנועת הרפורמה, אשר בתוך שאר תיקוניהם ביקשו לקבוע את הגרמנית כלשון התפילה. בין התומכים בתיקון חרוף זה היה גם אברהם גייגר, אחיו הצעיר של זלמן גייגר.

ככל למו: דוקרים בפימו כאשר תעשיינה הדבורים, וכזה וכזה מדברים,⁴¹ אך על אלה תלונתי, ועליהם חטוף مليתי, המוסרים נפשות לקיים כל מהגוי ראשונים ובזו עוחבים דרך חכמים ונבונים.⁴² הלמן יאמור עליכם ברוך חדש חדשים⁴³ חשקה נפשכם לבטול מנהג חכמים חרשיס? [...] ואם רצונכם לשנות, לפי שזו מובנו 'אשר' ולא 'זאת', הנה טרם תשנו שנ ולבדו היטב ס' השרשים שרש זו "עム זו יצרת לי וכו' פירש ר' יונה בענין אשר וכו' ויתכן לפירושם כלם בענין זהה, והנו בהם תמורה ההא כמשפט".⁴⁴ וכן כתוב גם בשרש זה, ושם מוסיף לכתוב קרוב לוזה גם על מלת זה: "ומקצתם במקום אשר וכו' הר ציון זה שכנת בו, שמע לאביר זה ילזר, ואין צריך להוציאם ממשמעם".⁴⁵ ולוי נראה ראייה לדעת רד"ק בפירוש זו,⁴⁶ כי מן הלוזה" בראשית ל"ז, הנΚבה "הלוזה", יחזקאל ל"ז. ואף אם באתם לחסות תחת כנפי יונה⁴⁷ הלא הכל מודים שבשzon תלמוד (שהוא לשון המאמר הזה כМОכח ממילת "הריר" שאינה לה"ק⁴⁸) קוראים זו, הלא ידעתם אם לא שמעתם "לא זו אף זו" והדומים, הנΚאים בפי הכל במלאות? וושסוכמים על זה הורה רד"ק בשרש מנהח "הקריאה בפי הכל מנוחות א"כ הם שרש"⁴⁹

41. הניקוד וכזה במקור. המליצה על פי מלכים א יד, ה: "בָּלָה וְכֵזָה תֹּדַבְרֶא אֲלֵיהֶה".
42. כמובן, תלונתי היא דוקא על המקפידים לקיים את המנהגים הישנים, שבעניין זה התירו לעצם לשנות מנהג אבות.
43. משחק מילים עם נוסח חתימת ברכת הלבנה: "ברוך [...] חדש חדשים".
44. ראה ספר שרשים לרד"ק, מהדורות ביינטאל-לברטט, ברלין 1847 (דפוס צילום: ירושלים תשכ"ז), עמ' 85.
45. ראה שם, עמ' 84.
46. נגדר דעתו של ابن גערא.
47. כמובן, גם אם מבקשים את לאחו שיטתו של ר' יונה בן ג'נאה (הכרמו כאן בביבטוי "כנפי יונה"; ראה תħallim סח, יד, ובעיקר שבת קל ע"א), המפרש זו כי"שר" דוקא.
48. הינו שלשון נוסח הקידושין "הריר את מקודשת לי בטבעות זו" טבוע במתבע של לשון חז"ל ("לשון תלמוד" כלשונו), והדבר מוכיח מן המילה הפותחת הריר שאינה "לשון הקודש", כמובן שאינה לשון מקרה. יזכיר בדרך שנתosis הקידושין המקובל אצלנו, הכוללת את המילים בטבעות זו, אינו בתלמוד (מדרך הטבע, שהרי בימי התלמוד טרם התקיים מנהג קידושין בטבעת דוקא), אף לא ברמב"ם ובשולחן ערוך. אכן הוא נמצא בדברי הראשונים כרשב"א וכמההויל"ו ועוד (וראה דברי הרומ"א בשולחן ערוך, בן העוז כ, א ובבאר היטב שם, ס"ק ד). עיקר הנוסח גוףו, "הריר את מקודשת לך", נמצא כבר במסנה (קידושין ג, א) ובתוספות (יבמות ב, א).
49. הקריאה מנוחות היא ראייה לשורשה של מנהה שהוא מנ"ח, שאללו הייתה המ"ס נוספת היה ריבוייה מנוחות. עצם צורת הריבוי אינה במקרא, וממילא אין לה מסורת קרייה אחת מקודשת.

וכו', ובזה פרשתי בתענית כ"א "ואמאי קרו ליה נחום איש גמו", שלא אמר בקוצר "מאי גם זו", כבברכות ז ע"ב "מאי רות" או: "למה נקרא שמו" וכור',⁵⁰ וכן כי הערוך פ"י בערך גמו "בדה" ב' כ"ח, י"ח יש אחת מן הערים גמו שמה", ר"ל שנקרה על שם עירו כbabot פ"א "איש ירושלים", וא"כ אין שאלת הגمرا על עיקר השם כי הוא על שם עירו, אך שאל "ואמאי קרו ליה (קוראי שמו) גם זו" בפתח ומלאפים ולא בחיריק וחולם כניוקודו שם במקרא.⁵¹ אמנם הנמאס בדבר הוא שכד קדרון נעשה בזה לבזה נשפ'⁵² וללעג, כי "לשונם זו לעגמ'" (הושע ז' י"ז), כל השומע יצחק וייחסוב שהחתן קורא לכלה: זואי, שהוא שם חזרה בלבד.⁵³ וכי יודע אם לא בעבר זה מנעו זקנינו מלאמור: זו. لكن שוכן לדרכם אבותיכם לאמור: זו ואצ"ל: זו.

אכן האrik אכן גיגר לטעון כנגד המבקרים לשנות ולקרוא זו תחת זו הרגילה בפי האשכנאים והרבה בראות כנגדם, הן מצד דוקדק הלשון שאינו מבקש שנייניו והן מצד הנוהג בפי הבריות. הרי לפניו עדות בת מאה וחמשים שנה לניסיון של ממש להמיר את זו בזו באשכנז גופה, בפרנקפורט דמיין.

כל אריכות דברים זו באה, כאמור, אגב הדיוון בלשונו של חרוז אחד בפיו לשחרית של יום הכיפורים. אחזר אפוא עתה אליו ואראה את אשר עלתה לו

הקריאה מנוחות, שמננה ראה לטיבה של המ"ם, אין לה אפוא מסורת מלבד המסורת העולה מן הנהוג בפי הוגיה.

50. שאלתו על הלשון "מאי קרו ליה" (=למה קראו לו), שנראית לו לשון ארוכה שלא לצורך, לפי שיש לשונות קצרים ממנה גמרא לשאול על פשר שמו של אדם.

51. ככלומר, השאלה בגמרא אינה מדוע נקאה "נחים איש גמו", שכן דבר זה אינו צריך שאלה כלל: כיון שהיא איש גמו ברור מדוע נקאה "נחים איש גמו", מדוע היו מכנים אותו בשינוי שם עירוי? ועל כך באה נחים איש גמו? – אותו נחים איש גמו, מדוע היה שאותו בשם זם ולו לטובה". מכאן ראה שבזמן חז"ל התשובה: משום שעלה כל דבר שאריע לו היה אומר "זם ולו לטובה". מכאן ראה שדومة שהביטוי "גם זו לטובה" נגגה בפי ריבים, גם בימינו, בזו ולא בזו.

52. על פי ישעה מט, ז. אף כאן משחק מילים עם זו.

53. בלשון אשכנז (גרמנית): *Sau*. כיוון שבדרותם גרמנית ומערבה נשמע החולם באופן מקובל להגיית טו (וראה ב"ש המבורגר, ראשי מנהג אשכנז, א, ביניירק תשנ"ה, עמ' 235). הנה ההוגה זו בחולם נשמע כמשמעות המילה "חזרה", וכמה גלעג הוא שימוש החותן מילה זו ודוקא באוזני כלתו ודוקא לבוכו לקדשה. נראה שדברים אחרים אלו נאמרו דרך צחות.

במחזורי האשכנזים. זה הלשון בסליחה "אדרכה תחוננים" לקלונימוס בן יהודה, בחרואה י:

יְשׁוּב חָרוֹק וְאֶל תְּכִלֵּנוּ / כִּי שְׁנַיְנוּ בְּהַגָּה כִּילִינוּ
בְּדָרְךָ זוּ נַלְךָ לְהַשְּׁפִילֵנוּ / הַן הַבְּטִינָא עַמְּךָ בְּכָלָנוּ

"ברוך זו נלך" תיקנו המתknים ל"ברוך זו נלך", ועל כך מתמרמר גיגר. ואכן, כל המעניין במקורותיו של הפייטן בכשו ליסד את פיווטו רואה עד כמה מוקלקל הוא תיקון זה שנכפה כאן על מלחת זו, שהרי שורה זו יסוד אותה הפייטן על הכתוב "אַשְׁפִּילֵךְ וְאַוְרֵךְ בְּדָרְךָ זוּ תְּלָךְ" (תהלים לב, ח). לשון זו מכונה ומכורחת כאן, ואין ספק שהפייטן עצמו הוא שהעמידה. מי שתיקן קלקל מתוך שלא עיין יפה. ועתה, תיקון זה, שכבר גיגר מעיד עליו, הילך וקנה לו אחזקה במחזוריים שעברו את עיניהם ויריהם של מודקדים, ונשתרבב אפילו לתוך מחזורי המתוון והמשוככל של דניאל גולדשטייט.⁵⁴ בבדיקה שבדקתי בכמה וכמה מחזוריים בני הזמנם הזה נמצא שככל שהוא מודקך יותר נמצאו בו זו, וככל שהוא עמי יותר, הינו שמייתו ידי מדקדים למשמש בו, נמצא בו זו, ככלומר בשמירה על מסורת אבות (גם אם זו מミלא באה) ובכלא בקשת דקדוקי יתר.⁵⁵

ומה בלשון ימינו? מילונים שמראות העת החדש ועד אמצע המאה הקודמת מצינים את שתי הוראותיה של זו, הן ככינוי רמז (לזכר ולנקבה) הן כמלחת זיקה. כך הוא במילונים של פין, של גרובסקי וילין, של בניות יהודה ושל גור. המילונים החדשים יותר הולכים בשתי דרכי: יש שאינם מציגים את זו ככינוי רמז כלל, ויש שמציגים אותה ככינוי רמז אך ורוק בזיקה לו זו תוך אמרת דבר מה על מידת תקנותה. בדרך הראשונה הילך אבן-שושן, שהתעלם במילונו מהוראת הרמז והעמיד

54. גולדשטייט, מחזר יהה"כ, עמ' 278 שורה 20.

55. היידנחים שמר במחזרו את הנגידו זו (היידנחים, יהה"כ, דף א ע"ב [במנין השלישי של מספוף הדרפים]. כן נמצא זו במחזרו של וקס (מחזר לכל מועד השנה [...] מתרגם אשכנזית [...] על ידי יחיאל מיכל וקס, חלק ובייע, פראג-ברוסטוליאור"ס). במחזרו זמגנו נמצא זו בחולם במחזרו "רינת ישראל" למחרותיו השונות (המהדרי: שלמה טל), וכן במחזר מילר (ירושלים תש"ז) ועוד. במחזורי אחרים, שהלכטם "עמים" יותר, כאמור, נמצא זו בשורוק. כן למשל במחזר לכל מועד השנה (עם תרגום לגרמנית), חלק רביע ליום כפוץ, הוצאת מנדל ולצמן, וינה 1930; מחזר החדש לראש השנה ווות הփוריים שבஹוצאת Hebrew Publishing Company שבאמריקה [חש"ד]. ממחזרו הדור הזה יזכיר בעיקר מלחזר רבה שבஹוצאת אשכול, שאמן ניקודו ורועל טעויות דפוס לרוב, אך בעניין זה נתקד בו זו, וניכר שלא כתעתות דפוס כי אם כמשמעותו המצוי בלא להכנסו בו תיקון על פי דקדוק. כן נשתмар ניקוד זו במחזר שבסדרת ArtScroll-Mesorah Series (וראה לעיל הערכה 18).

את זו כAMILת זיקה בלבד, וכדריך שהעלו המדרקרים ואנשי תקנת הלשון בני דור י' (צ'זון שלא בא בזה שינוי גם במהדורה החדששה שיצאה לאור לאחרונה – אבן שושן, 2003). את הדרך השניה נקטו מילון ההווה ומילון רב מילום. מילון ר' מילום ציין בערך "זו" שלוש הוראות, והשלישית כך היא: "חולפה לא תקני הרוחות בלשון הדיבור לו", ומילון ההווה, שהוא יותר בניסוחו, רשם בערך "זו" הערה: "מסורת הגיהה אחרת: זו, בימינו לא תקני". בערך "זו" גוף הציג ר' את משמעות הזיקה.

כל זאת במילוניים. באשר לשימוש למשה, כל המטה אוזנו לעברית הנשמעת בפ' דובריה, ובשילובו השוניים, מכיר שעדיין זו (וגם הוו) נשמעות לא מעט.

ג. מקח

מקח היא צורה שדרוחה בעלי תקנת הלשון מצד היותה עשויה שלא על פי דקדכו המקרה ולכארה שלא על פי דקדוק כלל. במקרים נמצא מקח (מקח שחר – דבר הימים ב' טט, ז) אף **המקחוות** (נחמיה י, לב) – צורות העשוויות כצפי על פ' השורי והמשקל; מקח אינה אלא העברה אל משקל מלעילי ובהרשחת המ"ם. במשמעותם ובשאר ספורות חז"ל נמצאת המילה הרובה, וכבר בירור יлон את צורתה לפני למעלן מישים שנה.⁵⁶ אף הוא ראה את מקורותיה הטוביים של מקח, הן בכתביו יד טוביה של המשנה והתוספתא⁵⁷ והן במסורת העדות, ובעיקר במסורת הגייטם האשכנדים, מסורות שהן בנות כתשע מאות שנה, וכותב: "המוני ישראל קוראים מקן טעות [...] ואין נתנים דעתם לא לניקוד שבמקרה ולא לאזהרות מדרקרים [...]"⁵⁸

תיקוני מדרקרים בהם למדנו כמה ישן הוא 'шибיש' זה".

מראשו המערערים על צורה זו שהבים יлон הוא ר' יוסף קמח שכתב בספר זכרון שלו (עמ' 6): "והואומר מקח המ"ם בסגול מקח טעות הוא בידו לפי שיקלנו בשקל בכר שהמ"ם בו שורש ומ"ם מקח תוספת באותיות אמרתיה". ועוד ציין למה

.56. ראה יлон, קונטרסים, ב, עמ' 80–82; יлон, מבוא, עמ' 109–110.

.57. בתוספתא כ"י ארפודט, יבמות יד, ב מקח בצייר, וכבר ציין להז, ובלויית הערה, במילונו של בני-יהודה, עמ' 3277, וראה שם הערה 1. והעיר יлон בקונטרסים, שם, עמ' 81: "הרבה תיבות מנוקדות בכ"ז זה; הנקרן אין לו לא קמן ולא סגול, במקומם הוא מנך פתוח וצירוי". וראה עוד לענין זה מ' מישור, "על שורשי הניקוד של כתב יד ארפודט של התוספתא", לשונו זו (חשת"ה), עמ' 161–165.

.58. יлон, קונטרסים, שם, עמ' 81. על בירורו של יлон הוסיף בית-אריה, רומייזא, עמ' 331; אלדר, מסורת, ב, עמ' 172; שרביט, נסחאותיה, עמ' 124, וראה עתה שרביט, אבות, עמ' 176; שרביט, לשונה, עמ' 258–256.

שנמצא בפירוש למסכת אבות ש晦ית מדרשו של רשי' שנתגלה למחוור ויטרי, וראו לחזר כאן על הדברים. זה הלשון במחוור ויטרי (בפירוש לאבות ד, כב), וכפי שהביאו יлон:⁵⁹

ולא מkick שוחד. מקרא הוא בדברי הימים ביהושפט. כי אין עם ה' אלהינו עולה ומשה פנים ומkick שוחד. ובמשנה יש נקוד מkick, ויש נקוד מkick.⁶⁰ ואני אומר שהאומר כן משתבש. דלשות תורה לחוד ולשון חכמים לחוד.

בצד הצעיר יlon על הקושי שבוטפו של קטע זה, ולאחר שניסה לפשרו הצעיע "ושמא צ"ל אינו משתבש". ואכן הצעית תיקון זו מיישבת את הקושי: במקרא הניקוד מkick אך במשנה יש גם מkick וגם מkick, והאומר כן אינו משתבש שכן "לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד", והרוצה רשי' לאחיזה בכל אחד מהם. ובאמת מתברר שהגרסאות "אינו משתבש" שהציגו יlon בתורת סבורה אכן כך היא בכ"י אוקספורד של מחוור ויטרי, וכפי שהראה שרביט.⁶¹

בנוסח על ר' יוסף קמחי שטען נגד מkick אתה מוצא את ר' שבתי סופר, שאף הוא מעיד על ההגיה מkick ואף הוא מבקש לדוחותה משום היוותה משובשת. וכך הוא כותב בסידורו, בפרק אבותה ד, כב, על המילים "זואין לפני לא עולה ולא שכחה ולא משוא פנים ולא מkick שוחד":⁶²

[...] ולשון פטוק הוא כמו כי אין עם יי' אלדיינו עולה ומשווא פנים ומkick שוחד (ד"ה ב' י"ט) ומ"ם מkick היא בחיר"ק, ומכאן יש להוכיח שנפל טעות בפי המונן בני ישראל שמורגלים לומר מkick ומוכר שניהם בסגול ובאמת צריך לקרוות המ"ם בשינויים בחיר"ק מ"ם מkick כדילעיל ומ"ם מוכר כמו וכי תמכרו ממוכר (ויקרא כ"ה).

השליך רשי' מן המקום הזה שבדברי הימים אל לשון המשנה כאן במסכת אבות, ובדין, שהרי באמת במשנה כאן הוא מעין ציטוט של אותו כתוב שבדברי הימים, אלא שהרחיב וקבע שכך צריך להיות בכל מקום, וטעות ביד ההוגה מkick. מעין דברים אלו אמר גם בעל תוספות יומם טוב לאבותה שם. הוא קיים את מkick ואת מkick

.59. יлон, קונטרסים, שם. יlon קצר והביא רק את סוףו של הקטע. המובאה ממוחוור ויטרי, מהדורות הורוויץ, ב, נירנברג תרג"ג, עמ' 534. פירוש זה הוא פירושו של ר' יעקב בן שמשון שנדרס במחודורה זו של מחוור ויטרי ומהם גם בדפוס וילנא למשנה עם ע"א פירושים.

.60. אכן כך הוא הניקוד, למשל, בכ"י אופמן למשנה; וראה שרביט, אבות, עמ' 176.

.61. ראה שרביט, אבות, שם, בהערה לשורה 126, וראה עוד בהרחבת שרביט, לשונה, עמ' 257 והערה 423 שם.

.62. סידור רשי'ס, ג, עמ' 602. שרביט (לשונה, שם) הביא בקצורה מדברים אלו.

(על פי המקחות – נחמה י', לב), אך דחה את מקה בראותו בה צורה משובשו ואפילו ר' יעקב עמרין, המשתדל בדרך כלל לישב את הגита הממן ולביע להלכה על פיה, כאן רוח אחרת עמו והוא דוחה את הגיטה מקה הנשמעת. דבריו זהה בא בפירושו לחם ניקודים על מסכת אבות.⁶³ לאחר שדן באורך בדברי בעל תוספות יוי טובי שישב קריית מקה או מקה, בחיריק או בפתח, והליך עליו וטען שאין לו זו כהקראה בחיריק, הוסיף וקבע: "אך בזה צדק תי"ט שלא הותר לקrhoתו בסגונל, על פי שכבר נשתבס בפי המון הלומדים לגרסו בסגול פה אחד".⁶⁴

ילון, שבירר כאמור עניין זה, סיכם ואמר:⁶⁵ "העלינו ששתי מסורות הן בתיבת זו ניסו רבים לעקן ולא עללה בידם; דוגמא לכך חינויותם של 'шибושי לשון'. ואכ' בכוואילן לנתק את המשנה הלכה למעשה ניקד בכל מקום מקה, כהגייה המצוי חרץ מאותו מקום במסכת אבות: 'ולא מקה שוחר', שניקדו מקה על פי מקו' המקראי".

ולמרות בירורו של ילון והכרעתו הלכה למעשה, הנה מה שביקשו הראשונים לעקוץ עדין מבקשים אחרים: בנדוד קבע "מקה וממכר" (וציינו כיווג מילוי הדומות בגורתן, על דרך "משא ומתן").⁶⁶ מילון ההווה מעמיד את הערך "מקה וממכר" על הצירופים המצויים בו, אלא שבסופו הוא מצין: "בימינו לא תקי הנכוון: מקה". כפי שרואנו למללה, בעניין זה, לשון הזירות יש כאן, האומרת שצורה זו אינה תקנית על פי המקובל ביום דזוקא (על מה שנתחדש בעניין זה מבחינת התק לאחר צאת המילון לאור ידובר להלן). מכל מקום, מכאן אתה למד שביטויים כם "מקה וממכר", "מקה טעות", "עומד על המקה" בלתי תקניים הם "בימינו", וצריך להיות: "מקה וממכר", "מקה טעות", "עומד על המקה". ואכן כך הוא במילונו של אבן-שורשן: שלא כמילון ההווה אין הוא מזכיר את הצורה מקה כלל, והערך על צירופיו בא בצורת מקה: "מקה וממכר", "מקה טעות", "עומד על המקה" ועוד אחרים, וכן נוקדה מילה זו בחיריק בכל המובאות שם ובכללן אלו שמלהן המשנה (על שנעשה במהדורות 2003 ראה להלן). יzion שמלוננו של גור, אף שהעמיד את הערך בצורת מקה, הנה בשלושת הצירופים המצויים רשם גם את החלופה מקה (כך, בדגש ובקמן, צורה מלועית!): "מקה (מקה) וממכר", "מקה (מקה) טעות", "עומד על המקה (המקה)".

.63. ראה עתה יצחקי, לוח ארש, עמ' רה.

.64. ילון, קונטרסים, בעמ' 82.

.65. וראה מסקנת דבריו: ילון, מברא, עמ' 110. דרך ניקוד זו נקוטה גם במשניות דפוסי קושטא, אמסטרדם וליבורנו, וראה שרכיט, לשונה, עמ' 258.

.66. בנדוד ושי, מדריך, עמ' 58.

בדרכ אחרת הילך מיליון רב מיללים. כאן הועמדו שני ערכיים המפנים זה אל זה. בערך "מקח" לא נאמר דבר על מידת תקנותו, הינו לא נאמר "לא תקני" או "מקובל כלל תקני", אך צוין שצורה זו מופיעה בעיקר בציורפים "מקח טעות", "עמד על המקח". בערך "מייחק – מקח" צוינו החלופות מקח, מקח, ותחת ערך זה בא הציורף "מייחק וממכר".

ואך לפניו שנים מעטות הכרעה האקדמית ללשון העברית וקבעה: "בצד מקח מותרת גם הצורה **מקח**".⁶⁷

תשע מאות שנה יותר מתגלגת לה צורת מקח בפיוחיהם של ישראלים. כך בימי השפה העברית הייתה לשון תורה ותפילה בלבד, וכך, כמסורת אבות, מן היום שקמה לתחייה; להודיע שאותה עברית היה שמה לתחייה בדיור פה לא קמה לתחייה יש אין, ולולא מסורת עברית של הרבה, של תורה ותפילה, לא היה לה על מה שתסמו.⁶⁸

המוני בית ישראל דיברו ומדוברים אפו על מקח טעות ולאו דווקא על מקח טעות וכיוצא בו.⁶⁹ המבקשים לשון מתוקנת, שבדורות קודמים לא שעו אל המזוי בפיותיהם של נושאי הלשון ומקיימה הלכה למעשה, ביקשו לדוחות את מקח בשמאלים, ואך בשתי ידיים, ולא עמדה לה לצורה זו גם ימינו המקרבת של חנוך ילון, עד שבאה האקדמיה ללשון העברית בראשית המאה העשרים ואחת ואספה אותה אל ביתה להיותה אף היא בת בית בעברית המתוקנת. אכן הקדים את האקדמיה בהרבה מיליון ובמילאים, אך מילונים אינם ספרי פסיקה, ודאי לא מיליון ובמילאים שלמלכת חיליה לא נקבעו לעמוד כמיילון פוסק כי אם כמיילון מתאר.⁷⁰ ואין צריך לומר שבזמן זהה אין פוסק אלא אחד: האקדמיה ללשון העברית, שמעמידה כפוסק מוקנה לה מכוח החוק. בעקבות החלטת האקדמיה (ואולי גם בעקבות מה שנעשה בהרבה במיילון ובמילאים) נקבע עתה גם במהדורתו החדש של מיליון אבון שושן (2003) מקח לצד מקח, אך בדומות הערכיים בלבד; יש להפליא על שבתויך הערך עצמו וערכי המשנה שלו הדוגמאות הבאות מספרות חז"ל מקיימות עדין ורק את הצורה המקראית מקח.

67. ההחלטה נתקבלה בישיבה רג'ה של מליאת האקדמיה מיום ט"ז במרחשון תשס"א (3 בנובמבר 2000). וראה עתה החלטות האקדמיה בדקדוק (מהדורה שנייה), בעריכת ר' גודיש,

לשונו לעם, חוברת מיוחדת, ירושלים תשס"ז, עמ' 48.

לא כאן המקום להסביר על דברים אחרים הנשמעים בה.

68. וגם בימים שעברית לא הייתה מדוברת. הציורפים "מקח וממכר", "מקח טעות" משמשים, כידוע, בידיש.

70. ראה דברי יעקב שווקה בפתח דבר למיילון, כרך א, עמ' ב.

כאן המקומם להוסיף על בירורו הגייתה של מילה זו, וממקום אחר: בשני מקומות בספרות התלמודית מצאוו את מקה מזוגת עם מילת לכה הקרובה אליה קרבת צורה ומשמעות, פעם כחילוף נושא ופעם בלשון דרשה.

על הפסוק "כִּי עֲבָדֵי הָם אֲשֶׁר הַוֹּצָאִת אָתָּם מִארְצֵנָם לֹא יִמְכְּרוּ מִמְכָרָת עַבְדָּךְ" (ויקרא כה, מב) נדרש בספרא: "על תניי לך הוצאתו אותם מארץ מצרים, על תניי שלא ימכרו ממכתת עבד, שלא יעשה סימטה ויעמידם עלaben הלקח".⁷¹ "aben הלקח" היא האבן, הבימה, שעלייה נמכרים עבדים, ו"לקח" עניינו קנייה ומכוורת הלקחה, ו"aben הלקח" שבכתב יד, הנראית כגרסה הטובה, מתחלפה בהגתה בספרא, ו"aben הלקח" הנראית שקופה ממנה, וכך היא הגרסה בדפוסי מעתיקים ומדפיסים ב"aben המקה" הנראית שקופה ממנה, גם *נסתייע גם הספרא שלפנינו*.⁷² יש מקום לשער שהילך הנושא הזה, לך> מקה, *נסתייע גם בהגייתן הדומה של שתי מילים אלו*, היינו שהוא בא בעיקר מידייהם של ההוגים מקה. אכן אין בידי עדות מפורשת להגיית המגיהים, ואולם יש לציין שהשלמת עורך השלם של קוווטות ננקד *aben הפקח* (אבן בצייר) ואף בקונקורדנציה של קווטובסקי בספרא ננקד כך: *aben הפקח*.⁷³ שניהם ניקדו, כמובן, כהגייה הרגילה בפיים.

כיווץ בדבר נמצא במסות רבה לא, א:

וַיַּקְהֻלוּ תְּרוּמָה, הַהִדְ (משל ד') כִּי לְקַח טוֹב נָתַתִּי לְכֶם וְגוּ, אֲלֹתְעֹזְבוּ אֶת המקה שנתתי לכם. ייש לך אדם לוקח מקה, ייש בו זהב ואין בו כסף, ייש בו כסף ואין בו זהב, אבל המקה שמכורתו ייש בו כסף וזהב [...]

וכך חוזרת וועלה שם מילת מקה כמה וכמה פעמים, והכול כהמשך לדרשת "כי לאה טוב נתתי לכם". הגיאת מילת מקה אינה מוכרעת כאן. הרוצה לדרות כאן מקה או מקה נתתי לכם". המקרה הרשות בידו, וכן אין ניקד יצחק שבטייל בהדורת מירקין

71. ספרא בהר, ז. הובא כאן כגרסת כי' טיקין 31. בדפוסים שלפנינו בשינוי לשון מועט. על משפט זה ובעיקר על המילה סימטא שבו ראה לאחרונה א' עמית, "תగרי סימטא' ו'aben הלקח': עיון בלקסיקוגרפיה תלמודית", לשונו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 238–227; ד' שפרבר, "שתי הערות", לשונו סד (תש"ב), עמ' 346–345; א' ברבריאן, "תגורי סימטא' ו'aben הלקח': עיון נוספת בלקסיקוגרפיה תלמודית", לשונו טו (תשס"ד), עמ' 145–156.

72. עם זאת יער שברשי" על אחר (ויקרא כה, מב) נשתיירה הצורה המקורית "aben הלקח" עד ימינו.

73. ראה "השלמת העורך השלם", בסוף החלק השמיני של עורך השלם, עמ' ג; ב' קווטובסקי, אוצר לשון התנאים: ספר המתאיםות (קונקורדנציא) בספרא – תורה כהנים, ג, ירושלים תשכ"ח, עמ' 1159.

למدرس רבה:⁷⁴ מַקָּח. ואולם כמויפה עולה מدرس זה כשהוא דורש "כִּי לְקָח טוֹב נָתָתִי לְכֶם תּוֹרָתִי אֲלֵיכֶם" – אל תעוזבו את המקח שנתתי לכם". ויש לזכור ששמות רבה בחלקו זה, השני, מעשה ערכתו לא לפני המאה התשיעית, כלומר סמור לזמן שמננו מתחילה להגיא מַקָּח בפיותיהם של ישראל (וראה מה שהובא לעיל מדבריו של ר' יוסף קמח).

סיכום

שלוש מילים נידונו כאן – כל אחת הן מצד עצמה ותולדות צורתה בלשון והן מצד מקומה בתולדות תקנות הלשון. שלוש מילים אלו מייצגות כל אחת דרך אחרת: **שָׁאַתָּה** – מעשה תיקון דוקני בלשון התפילה שעלה בימי הביניים המאוחרים והגיע אל סיורו של המקדך ר' שבתי סופר. שם הוא ממשיך את דרכו אל סיורים וחיבורים של שאר מהדרי סיורים מודוקדים כר' עזריאל ור' אלה מוולינה, ולמן הענא, יצחק סטנוב, וולף היידנהיים ויצחק זליגמן בער – כולם סיורים שהשפיעו רבות על דמותם של סיורים התפילה האשכנזים. כן נקבע תיקון זה וצינו לו רשמי המנהיגים ופוסקי ההלכה החשובים שבאשכנז, אף מכוחם הריהו עומד עד היום בסידורי התפילה האשכנזים. ואף על פי כן לא הפך לנחלת הכלל, וכמעט שלא נמצא מישגין בו. הפה הרגה **שָׁאַתָּה**, בסגול, ללא נתינת הדעת למנוקד בסידור. שונה ממנה דין מילת הרמו לנכח – זו. ההגיה זו שבפי האשכנזים נדחתה מפני ההגיה זו. אולם מודוקדים שערعرو על זו עוד לפני כארבע מאות שנה לא יכול לה ולא עלה בידם להסירה מן הלשון, אולם בדוקדק העברית החדשה שῆקה לתחייה בארץ ישראל, וביותר במדינת ישראל, דומה שצלה מלאכתם של מתקני הלשון וההגיה זו נחשב שוגה.

שונה משתיهن היא המילה **מַקָּח**. עדויות להגיא מַקָּח יש בעברית וזה קרוב לאלף שנה. ראשונים ואחרונים ערערו עליה. מתקני לשון פסלו אותה וرك מעתים סגנו ר' עליה. מילונים חדשים התעלמו ממנה עד העשור האחרון ממש. ואף על פי כן לא פסקה חיוניותה ולא חדרו זוכרי העברית מלהשתמש בה, בעיקר בציורים "מַקָּח וממכר", "מַקָּח טעות", "עמד על המַקָּח". משבהה האקדמיה לפני שנים ספורות לקבוע את דינה לא ראתה טעם לפסלה ואספה אותה אל תוך ביתה, הינו אל תוך ביתה של העברית התקנית. דומה שלא מַקָּח טעות יש כאן כי אם לְקָח-מַקָּח טוב.

.74. מدرس רבה, מפורש [...] מאת משה אריה מירקין, מנוקד בידי יצחק שבטיאל, מהדורה שלישית, ג, תל-אביב תשמ"א, עמ' 89.

הकיצורים הביבליוגרפיים

- אבינרי, יד הלשון = י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה
 אבן-שושן = א' אבן-שושן, מילון חדש, ירושלים תש"ח-תש"ב; המילון החדש
 ירושלים תשכ"ג
 אבן-שושן, 2003 = מילון אבן-שושן מחודש ומעודכן לשנות האלפיים, בעריכת מ'
 אוור, ישראל 2003
- אזור, תחביר = מ' אזור, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
 אלדר, מסורת = א' אלדר, מסורת הקראית הקדום-אשכנזית – מהותה והיסודות
 המשתפים לה ולמסורת ספוד, א-ב (עדזה ולשונן, ד-ה), ירושלים תשל"ט
 [. Barth, *Die Pronominalbildung in den semitischen Sprachen*, = Leipzig 1913
 בד"ב = F. Brown, S. R. Driver, and C. A. Briggs, *Hebrew and English = Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1974 [1906]
 בהט ורונ, ודייק = י' בהט ום' רון, ודייק, תל-אביב תשכ"ד
 בית-אריה, ורמייזא = מ' בית-אריה, "עיקודו של מחוזר ק"ק ורמייזא", לשונו כי
 תשכ"ה, עמ' 80-102, 46-27 (=קובץ מאמרם בלשון חז"ל [א], בעריכת מ'
 בראשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 302-344, ושם גם נספח, עמ' 345-347; צי'
 כאן לעימוד שבקובץ)
 בז-אוו, לשון וסגנון = א' בן אוו, לשון וסגנון: דרכי הבהעה העברית, עם השלומו
 ותוספות מאית יצחק אבינרי, תל-אביב תש"ט
 בן-אשר = מ' בן אשר, התגבשות הדקדוק הנורומיבי בעברית החדשה, תל-אביב
 תשכ"ט
 בנדייד והי, מדריך = א' בנדייד והי, שי, מדריך לשון לרדיו ולטלזיה, ירושלים
 תשל"ד
 בזיהודה = א' בזיהודה, מלון הלשון העברית היישנה והחדשה, ירושלים
 תש"ח-תש"ט
 בער, סדר עבודות ישראל = סדר עבודות ישראל, [...] מחובר ומסודר [...] על ידי
 יצחק בן אריה יוסף רב המכונה זילגמן בער, רdalehaim Terc'h (דפוס צילום:
 תל-אביב תש"ז)
 גולדשטייט, מחוזר יה"כ = מחוזר לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל
 ענפיהם, מוגה, מעובד ומבוואר בידי דנייאל [...] גולדשטייט, ב: מחוזר ליום
 הכהנים, ירושלים תש"ל
 גולדשטייט, מחקר = ד' גולדשטייט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט

גור = י' גור (גרזובסקי), מלון עברי, תל-אביב תש"ז
 גיגר, דברי קהילת = ד' גיגר, ספר דברי קהילת, פרנקפורט דמיין תרכ"ב
 גראזובסקי וילין = י' גראזובסקי וד' ילין, המלון העברי, יפו תרע"ט
 היידנהיים, יה"כ = ר' היידנהיים, מחוזר מנהג פולין ליום כפור, רדלאיים תשס"ז
 היידנהיים, ר"ה = ר' היידנהיים, ספר קרובות הוא מחוזר ראש השנה, רדלאיים
 תש"ס
 היידנהיים, שפה ברורה = ר' היידנהיים, סדר שפה ברורה, רדלאיים תשפ"ב
 (מהדורות רבות נוספת)
 הענא, בית תפלה = [סידור] בית תפלה, [ניקד והעיר] שלמה הכהן הנקרא זלמן
 הענא [...] יסנץ תפ"ה
 יлон, מבוא = ח' יлон, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד
 יلون, קוונטרסים = קוונטרסים לענייני הלשון העברית, בעריכת ח' יлон, הדפסה שנייה,
 ירושלים תשכ"ד
 יצחקי,لوح ארש = ד' יצחקי (עורך),لوح ארש [...] לר' יעקב [...] עמדין [...] ועל
 צבאו שלט המחלוקת, חיבורו המדוקדק רוזה בנוסחאות התפילה [...] טורונטו
 תשס"א
 כהן, דקדוקי = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורת אשכנזיות העולות מהם",
 לשונו סב (תשנ"ט), עמ' 257–283
 לחם ניקודים = מסכת אבות עם פירוש לחם שמים ולחם ניקודים וספרلوح ארש
 חלק ב [מאת] לר' יעקב עמדין, אמשטרדם תש"א (דפוס צילום: ניו-יורק תש"י)
 [ראה גם: יצחקי,لوح ארש, עמ' קפה-ביב]
 מורג, עיונים = ש' מורג, עיונים בעברית לדורותיה, בעריכת מ' בר-אשר, י' ברויאר
 וא' מן, ירושלים תשס"ד
 מטה משה = ספר מטה משה [מאת] רבינו משה מפרעםיסלא, מהדורות מרדכי חנו
 קאנבלאויטש, מהדורה שנייה, ירושלים תשל"ח
 מיליון ההווה = שי' בהט ומ' מישור, מיליון ההווה, ירושלים תשנ"ה
 מיליון רב מילימ = רב מלימ: המילון השלם לעברית החדשה, ראש המערכת: י'
 שוויקה, תשנ"ז [עתה גם במהדורות אינטראקטיביות: <http://www.ravmilim.co.il>]
 סטנוב, אגרת בית תפלה = י' סטנוב, אגרת בית תפלה, ברלין תקל"ג
 סטנוב, וייתר יצחק = י' סטנוב, סדר וייתר יצחק, וינה תשע"ה
 סידור ר"ע ור"א = סדר תפנות מכל השנה [...] עם דקדוק המלים מה"ר עורייאל
 ב"ר משה מעשיל ובנו ה"ר אליה, פרנקפורט דמיין תש"ד (מהדורה שנייה:
 ברלין תע"ג; מהדורה שלישית [בשם "דרך שיח השדה"] : ווילמרשדארף תפ"א
 [עתה במהדורות צילום, הוצאת אצטנו, טורונטו תשס"ז])

- סידור רשות = י' סע, ד' יצחקי וד' סלמון (מהדרים), סדור [...] מה"ר שבתי סופר,
א-ג, בלבטימור תשמ"ז-תש"ב
- סיוון, לקסיקון = ר' סיון, לקסיקון לשיפור הלשון, מהדורה שלישית מחודשת, תל-
אביב תשל"ט
- ספרן = ר' ספרן, "מאה שנה לעברית כהלכה", מחקרים בלשון העברית ובלשנות
היהודים מגושים לשלה מורג,עריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשנ"ו, עמ'
326–321
- ספר זכרון = ספר זכרון לר' יוסף ברבי יצחק בן קמחי, מהדורות בכור, ברלין תרמ"ח
פיינר = ש' פיינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18,
ירושלים תשס"ב
- פין, האוצר = ש"י פין, האוצר – אוצר לשון המקרא והמשנה, א-ד, ורשה
1913–1903
- פרץ = י' פרץ, עבריית כהלכה, מהדורות מתוקנת ומורחבת, תל-אביב תשכ"ב
ק"ב L. Köhler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon
of the Old Testament*, 1–5, Leiden 1994–2000
- רייף, מהרש"ל Book", *Tradition and Transition*, ed. J. Sacks, London 1986, pp. 245–
257
- רייף, רשות = S. C. Reif, *Sabbethai Sofer and His Prayer Book*, Cambridge
1979
- שטיינברג, משפט האורים = י' שטיינברג, משפט האורים, וילנה תרנ"ז
- שרביט, אבות = ש' שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורות מדעית, מבואות
ונספחים, ירושלים תשס"ד
- שרביט, לשונה = ש' שרביט, לשונה וסגנונה של מסכת אבות לדורותיה, בא-שבע
תשס"ו
- שרביט, נוסחאותיה = ש' שרביט, נוסחאותיה ולשונה של מסכת אבות, עבודת
דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ז